

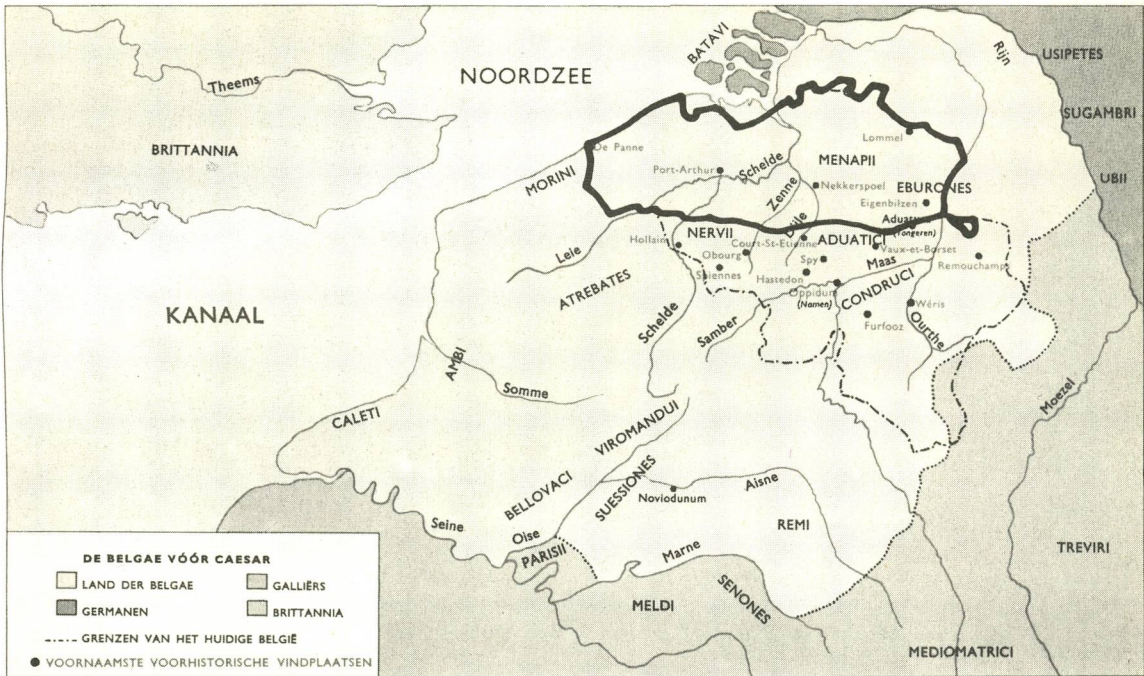
VLAANDEREN (geschiedenis tot 1794 / 95).

1. INLEIDING.

Indien met geschiedenis van Vlaanderen de geschiedenis in Vlaanderen wordt bedoeld, begint deze er, per definitie, met de eerste menselijke aanwezigheid en bedrijvigheid in het Steentijdperk. Indien het echter gaat om de geschiedenis van een land binnen de grenzen waarvan het huidige Vlaamse volk leefde en leeft, min of meer bewust van zijn eigenheid, dan dateert zijn geschiedenis pas van de oprichting van de (officieel Franstalige) Belgische staat in 1830. Vlaanderens geschiedenis wordt dan een zaak van de negentiende en meer nog van de twintigste eeuw. En zelfs dan stelt een afzonderlijke behandeling problemen, daar het Vlaanderen van nu tot op heden geen politieke zelfstandigheid heeft gekend, evenmin als een economische; hetzelfde geldt overigens ook grotendeels voor de historie van het geestesleven. Vlaanderen, volgens de nieuwste geografische inhoud van deze benaming, heeft geen eigen oude geschiedenis. Niettemin is het zinvol het huidige Vlaanderen, als woongebied van het Vlaamse volk, naar vroeger eeuwen - in casu Oudheid en Ancien Régime - te projecteren. Want, alle verschil en discontinuïteit ten spijt is dit Vlaanderen van nu, met zijn grenzen, zijn grondgebied en zijn volk, ook erfgenaam van eeuwenoude geschiedenis tussen Noordzee en Middel-Maas, en werden zijn historische antecedenten erflaters van de beschaving in het Nederlandstalige deel van België. De hoofdaandacht zal bij dit alles gaan naar politieke aspecten en ontwikkelingen in zijn geschiedenis tot de periode die begint met de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik bij de Franse Republiek in 1795. Van deze periode af immers ontwaakt een „Vlaams” bewustzijn bij een voorlopig zeer kleine elite (W. Verhoeven, J. B. Verlooy), waarover reeds gesproken is in de Beknopte Geschiedenis van de V.B., vooraan in deel 1 van deze Encyclopedie.

2. VIJF EEUWEN IN HET ROMEINSE RIJK.

Aan het eind van de Prehistorie woonden tussen Rijn en Seine overwegend Keltische stammen die sedert Julius Caesar alle als „Belgae” („Oude Belgen”) de geschiedenis zijn ingegaan; oorspronkelijk was deze naam alleen van toepassing op de stammen die tussen het tegenwoordige België en de Seine gevestigd waren. Van de noordelijke „Belgae” woonden in het huidige Vlaanderen Moriniërs, Menapiërs, Nerviiërs en Eburonen. Van 58 voor Chr. af was Caesar met de verovering van heel Gallië bezig; in 51 was deze voltooid en Gallië werd tot provincie van het Romeinse Rijk geproclameerd. Reeds spoedig na deze annexatie werd het gebied tussen Rijn en Seine tot een aparte „provincia Belgica” georganiseerd, in afwachting dat ze, aan het eind van de eerste eeuw na Chr., in vier provincies werd verdeeld. In het totaal bleven onze gewesten vijf eeuwen lang met Rome verbonden en van daaruit werden ze gekoloniseerd en geromaniseerd. Met uitzondering van een deel van het tegenwoordige Belgisch-Limburg (Tongeren, Romeinse stad!), was de romanisering, o.m. in taalkundig opzicht, minder intens in de Vlaamse gebieden dan ten zuiden ervan. Bovendien werd

Woongebied van de Oude Belgen (1e eeuw v.C.).

door de vestiging van de Tongeren in het land van de door Caesar uitgemoorde Eburonen, en later van de Taxandriërs in de Kempen, het Germaanse element aldaar versterkt. Het blijft echter onduidelijk in welke mate deze nieuwgekomenen hun Germaans karakter hebben kunnen behouden - waarschijnlijk wensten ze dit niet eens - noch in welke mate, meer algemeen, het Keltisch zich ten tijde van de Romeinen in Noord-Gallië heeft kunnen handhaven. Natuurlijk was het Latijn er de taal en draagster van een hogere beschaving.

3. DE FRANKEN EN DE FRANKISCHE RIJKEN.

Van de tweede helft van de derde eeuw af, en opnieuw honderd jaar later, verkregen Franken de toestemming van Rome zich op de linkeroever van de Rijn te vestigen. Dit werd de aanloop van hun omvangrijke inbezitneming van land in de vijfde eeuw, waardoor uiteindelijk ook in Noord-Gallië het Romeinse gezag verdween. Al is de geschiedenis van deze Franken nog niet die van het Vlaamse volk, toch zijn de Vlamingen grotendeels afstammelingen van de Frankische invallers en moet in die verre tijd, „materieel” en „objectief” gesproken, hun oorsprong gezocht worden als volk. Ook de vorming van de Nederlands-Franse taalgrens begint met de Frankische vestiging: tussen enerzijds intenser geromaniseerde gebieden, waar de Germaanse indringers werden geassimileerd, en anderzijds gebieden waar de romanisering zwakker was geweest en de Frankische immigranten hun taal aan de autochtone bevolking opdrongen, vormde zich een lineaire grens.

In Noord-Gallië ontstonden aanvankelijk, omstreeks het midden van de vijfde eeuw, verscheidene Frankische koninkrijkjes, die echter spoedig door een ervan, o.l.v. de dynastie der Merovingen, werden uitgeschakeld. Van Doornik uit breidde dit Frankisch Rijk zijn gezag over grote delen van

Gallië uit, vooral onder koning Chlodovech (overleden in 511), met wiens bekering in 506 tevens de kerstening van de Franken begon. Dit Merovingisch rijk, binnen hetwelk de Vlaamse gewesten slechts een noordelijk randgebied waren, werd onder Chlodovechs nakomelingen verdeeld, maar in burgeroorlogen deels herenigd en opnieuw verdeeld, tot de Merovingen als heersers door de Karolingen aan de kant werden gezet. Deze machts-overneming werd definitief ten gevolge van de staatsgreep van hofmeier, sedertdien koning, Pepijn de Korte in 751. Door aanzienlijke uitbreiding van dit nieuwe Frankische Rijk in noordelijke en noordoostelijke richting kregen de Vlaamse gewesten binnen het Rijk een meer centrale positie, terwijl ook in cultureel opzicht, anders dan de Merovingen, die zich veeleer als erfgenamen van de Romeinse beschaving beschouwden, Keizer Karel de Grote (overleden in 814) Frankisch van taal en zeden wenste te blijven.

Evenmin als het Merovingische Rijk heeft het enorme Karolingische Rijk zijn politieke eenheid kunnen handhaven. Aan de ene kant was er, tijdens Karel de Grottes nakomelingen, de nieuwe verdeling van het Rijk door het Verdrag van Verdun (843) : ten gevolge hiervan was in het noorden de Schelde de grens van West-Francië (later Frankrijk) met Midden-Francië, en, na de verdwijning van dit middenrijk, met Oost-Francië (later Duitsland); aan de andere kant was er het verval van het centrale gezag, zowel door de invallen van de Noormannen als, meer nog, door het leenstelsel. Deze politieke en territoriale verbrokkeling heeft in onze geschiedenis diepe sporen nagelaten.

4. MIDDELEEUWSE VORSTENDOMMEN (9e-15e eeuw).

Het Frankische Rijk was bestuurlijk en juridisch ingedeeld in „pagi” (gouwen). Uit de vroege middeleeuwen zijn ons voor het gebied van het tegen-

Na de verdeling van het Karolingische Rijk (einde 9e eeuw).

woordige Vlaanderen heel wat namen van pagi bekend. Een ervan, gelegen tussen Brugge en Torhout, droeg de naam „pagus flandrensis”; de oudste vermelding van deze benaming „Vlaanderen” dateert uit het begin van de achtste eeuw. Aan het hoofd van de gouwen stelden de Frankische koningen als hun gezaghebbers graven aan. In de tweede helft van de negende eeuw had de Westfrankische gouwgraaf Boudewijn (overleden in 879) het gezag verkregen over verscheidene gouwen tussen Noordzee en Schelde. Aan het eind van die eeuw heeft zijn zoon Boudewijn II (overleden in 918) van de ontreddering ten gevolge van de invallen der Noor-

mannen gebruik gemaakt om de koninklijke macht te usurperen, nieuwe gouwen onder zijn gezag te brengen en zo de feitelijke stichter te worden van het politiek zelfstandige vorstendom Vlaanderen. Dit graafschap heeft zich onder zijn opvolgers nog verder zuid- en oostwaarts uitgebreid, o.m. ook - in het midden van de elfde eeuw - met een gebied op de rechteroever van de Schelde, het Land van Aalst, dat leenrechtelijk dus van de Duitse keizer afhing; dit was het zgn. „Rijks-Vlaanderen”, in tegenstelling tot „Kroon-Vlaanderen”, dat leenrechtelijk van de Franse suzerein en koning bleef afhangen. Dit graafschap Vlaanderen, dat als zodanig tot het eind van het Ancien Régime is blijven bestaan, omvatte het grondgebied van de huidige provincies Oost- en West-Vlaanderen en van Frans- en Zeëuws-Vlaanderen. Het heeft aan het eind van de Middeleeuwen over de hele lijn - in politiek, in economisch en in geestelijk opzicht - een opmerkelijke geschiedenis gekend. Het werd ook het enige leengebied van de Franse soeverein dat uiteindelijk zijn politieke zelfstandigheid kon bevestigen en in de Nieuwe Tijd niet is opgegaan in het moderne Frankrijk, wat niet belet dat de culturele beïnvloeding van het Zuiden uit - men denke bv. aan de verfransing van het Vlaamse hof, de rol van de universiteit van Parijs, de verbreiding van de gotiek - aanzienlijk geweest is; overigens, het zuidelijk deel van het graafschap is steeds Franstalig geweest. De strijd om Vlaanderens politieke zelfstandigheid beleefde zijn hoogtepunt in het conflict ca. 1300 tussen de Franse soeverein en de Vlaamse

vazal : in 1297 verbrak graaf Gwijde van Dampierre alle feodale banden met zijn leenheer Filips de Schone. De graaf verloor daarbij echter aanvankelijk het pleit en zijn vorstendom werd bij het Franse kroondomein geannexeerd. Ten gevolge echter van de Vlaamse opstand in 1302 en de zege der stedelingen op 11 juli bij Kortrijk herwon het graafschap zijn zelfstandigheid; deze zou niet meer ongedaan gemaakt worden ten voordele van Frankrijk.

Later dan in West-Francië verbrokkelde ook in Oost-Francië of Duitsland het centrale gezag, en ook daar leidde deze aftakeling tot de stichting van politiek zelfstandige vorstendommen met een eigen dynastie. Voor de geschiedenis van het tegenwoordige Vlaanderen moeten hierbij de volgende vorstendommen worden vermeld, waarvan de ontstaansgeschiedenis in de elfde eeuw ligt. In de eerste plaats is er het hertogdom Brabant, geleidelijk aan opgebouwd uit verscheidene Karolingische graafschappen, en waarvan de naam oorspronkelijk die was van een pagus tussen de middenloop van de Schelde en de Dijle. Het kerngebied was aanvankelijk het graafschap Leuven, van waaruit het zich o.m. met het markgraafschap Antwerpen (1096) uitbreidde tot een machtig territorium dat nagenoeg overeenkomt met de huidige provincies Noord-Brabant, Antwerpen en Brabant. Tegelijk met Brabant moeten we melding maken van het graafschap, naderhand hertogdom, Limburg - dit is het gebied van Limbourg, Eupen en de Voerstreek -, dat sedert 1288 in personele unie verbonden bleef met Brabant. Ten derde is er, als enclave in Brabant, de Stad en Heerlijkheid Mechelen. Aanvankelijk in personele unie verbonden met Luik en van 1333 af met het graafschap Vlaanderen, ging ze in 1405 over in het bezit van de Brabants-Bourgondische hertog; het gebied behield niettemin tot het eind van het Ancien Régime een zekere zelfstandigheid. Ten vierde was er het graafschap Loon - grotendeels samenvallend met het tegenwoordige Belgisch-Limburg, - eveneens uit voormalige Karolingische graafschappen samengesteld, ontstaan in de eerste helft van de elfde eeuw; het raakte leenrechtelijk afhankelijk van het prinsbisdomein Luik en werd daardoor in 1366 geannexeerd. Anders dan het hertogdom Brabant, dat aan het eind van de Middeleeuwen, net als het graafschap Vlaanderen, een rijk en machtig vorstendom was geworden, bleef Loon een weinig ontwikkeld gewest; zijn geschiedenis staat in de schaduw van het eigenlijke Luikse deel van het Prinsbisdomein, waarvan het sedert de aanhechting tot het eind van het Ancien Régime bleef afhangen.

5. BIJ DE ZEVENTIEN PROVINCIEËN EN EEN DEEL VAN LUIK (15de-16de eeuw).

De genoemde middeleeuwse vorstendommen hebben lange tijd in politiek, economisch en deels ook in cultureel opzicht een zelfstandige geschiedenis gehad. Hierin kwam verandering met het geleidelijk samenbrengen van deze en andere vorstendommen onder het gezag van eenzelfde dynastie in een personele unie. Het uitgangspunt van deze ontwikkeling lag in het Vlaams-Bourgondisch huwelijk van 1369 : in dat jaar huwde Margareta - dochter van de Vlaamse graaf Lodewijk van Male en niet alleen erfgename van Vlaanderen maar ook van het graafschap Artesië, het Vrijgraafschap Bourgondië (Franche-Comté), en de graafschappen

Rethel en Nevers - met de jongere Franse koningszoon Filips (de Stoute, overleden in 1404), hertog van Bourgondië, die in 1384 in al deze gebieden opvolger werd. Behalve dit huwelijk vermeldde men ook de opvolgingsrechten die de Vlaamse graaf Lodewijk van Male (overleden in 1384) verworven had t.a.v. Brabant-Limburg en ten gevolge waarvan in 1406 Filips de Stoutes jongere zoon Anton aldaar hertog werd; de oudere zoon, Jan zonder Vrees, was reeds in 1404 zijn vader Filips opgevolgd. Met dit al was in de Nederlanden aan het begin van de vijftiende eeuw de positie van de in politiek en cultureel opzicht nog zeer op Frankrijk georiënteerde Bourgondiërs zeer sterk geworden; toch voorzag men toen voor Vlaanderen resp. Brabant-Limburg in de toekomst nog aparte dynastieën. Maar door een ongelooflijke fortuin gediend slaagde Jan zonder Vrees' zoon, Filips de Goede, tijdens het eerste kwart van zijn lange regering (1419-'67) erin, zijn persoonlijk gezag over een reeks vorstendommen - Namen, Brabant en Limburg, Henegouwen, Holland, Zeeland, Luxemburg - uit te breiden en zo de „conditor belgici imperii” (stichter van het Nederlandse rijk) te worden.

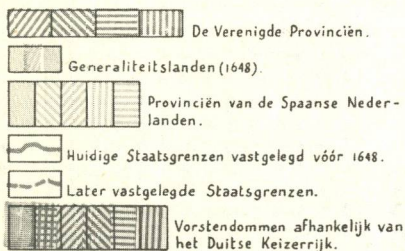
In de vijftiende eeuw lag het zwaartepunt van deze Bourgondische Nederlanden in alle opzichten in Brabant en Vlaanderen, en dit zou ook in de zestiende eeuw nog grotendeels het geval blijven. Van belang ook is erop te wijzen, hoezeer deze Nederlanden, zowel onder Filips de Goede als, nog meer, onder zijn zoon Karel de Stoute (overleden in 1477) en onder de Habsburgse opvolgers - de Nederlands-Bourgondische erfgename Maria was in 1477 met de Habsburgse keizerszoon, Maximiliaan van Oostenrijk, gehuwd - politieke vijanden en rivalen waren voor de Franse koningin, hiermee aanknopend bij de traditie van de laat-middeleeuwse tegenstellingen tussen het graafschap Vlaanderen en zijn Franse leenheer. Aan de andere kant hebben in taalkundig opzicht de Bourgondische hertogen in de centrale administratie het Frans ingevoerd en hebben ze het zodoende een positie bezorgd die tot aan het eind van de achttiende eeuw onverzwakt bleef. Men vergete bovendien niet dat de Nederlandse vorstendommen-provinciën Vlaanderen, Brabant en Limburg deels Franstalig waren en dat het graafschap Loon van het Frans-talige Luik uit werd bestuurd.

In de zestiende eeuw ondergingen de Bourgondische Nederlanden twee belangrijke wijzigingen. Ten eerste was er de territoriale uitbreiding, in noord-oostelijke richting vooral, waardoor tijdens Karel V de klassieke Zeventien Provinciën werden samengebracht, die sedert 1548 binnen het Duitse Rijk de Bourgondische kreits vormden; de Nederlandse gebieden ten westen van de Schelde werden tijdens Karel V uit het Franse leenverband gelicht (verdragen van 1526 en '29). Ten tweede waren er de gevolgen van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) tegen de Spaanse koning Filips II, die in 1555 opvolger was geworden in de Nederlanden (en in 1556 in de Spaanse en Italiaanse gebieden). Uiteindelijk werd door deze opstand midden door de Nederlanden een grens getrokken tussen: van Spanje onafhankelijk geworden provincies (de Republiek der Verenigde Nederlanden) en de onder Spaanse soevereiniteit teruggebrachte Zuidelijke of Katholieke Nederlanden. Vlaanderen en Brabant

hebben daarbij aan de Noordelijke Nederlanden Zeeuws-Vlaanderen resp. Noord-Brabant verloren. Afgezien van het Land van Loon dat, als deel van het Prinsbisdom Luik, politiek niet tot de Nederlanden behoorde en dus buiten de opstand bleef, werd tijdens die vijandelijkheden de noordgrens van België en dus van het huidige Vlaanderen vastgelegd.

6. ZWAARTEPUNT DER ZUIDELIJKE EN KATHOLIEKE NEDERLANDEN (17de-18de eeuw). Het behoud van de Zuidelijke Nederlanden voor de Spaanse Habsburgers leidde in godsdienstig opzicht tot de algehele terugkeer tot het katholicis-

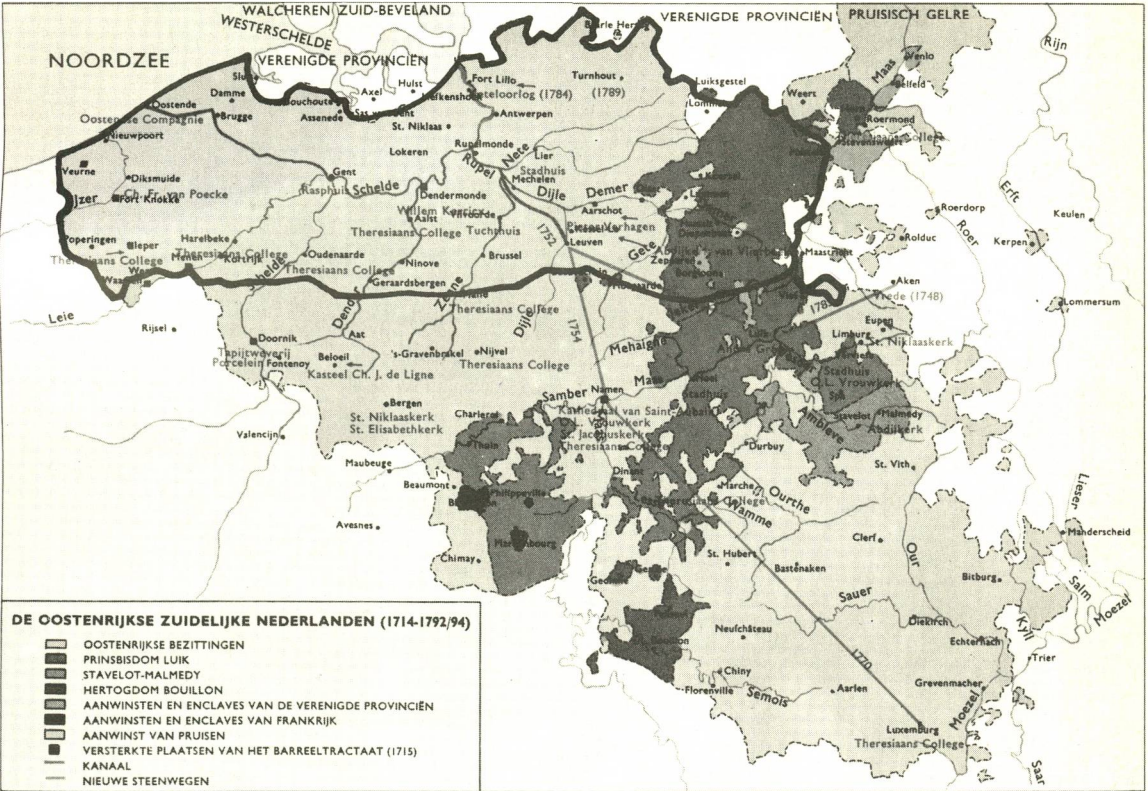
me en de ook in cultureel opzicht zo belangrijke zege van de Contra-reformatie; in politiek-militair opzicht betekende het de bestendiging van de Habsburgs-Bourbonse twisten, ten gevolge waarvan tijdens de regering van Lodewijk XIV definitief het vooral Franstalig zuidelijk gedeelte van het graafschap Vlaanderen aan Frankrijk verloren ging. Dat de Spaanse Nederlanden toen niet nog meer grondgebied hebben moeten prijsgeven, kwam niet het minst van al daardoor dat de zeemogendheden - Engeland en de Republiek der Verenigde Nederlanden - krachtige militaire steun hadden verleend; de buitenlandse politiek en de economi-

Gedurende hun « Tachtigjarige Oorlog » (1568-1648) ontnemen de Verenigde Provinciën niet alleen de noordelijke provinciën der Nederlanden aan Spanje (Generaliteitslanden; Maastricht en Overmaas). Ze sluiten de Schelde ten voordele van Amsterdam; langs de zee gelegen veroveren ze de meesterschap in de handel op zee en stichten een uitgestrekt koloniaal rijk ten nadele van Portugal en Spanje.

De Spaanse Nederlanden, het Prinsbisdom Luik en de Republiek der Verenigde Provinciën (midden 17 eeuw).

De Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (18e eeuw).

sche belangen van beide duldden niet, dat de Zuidelijke Nederlanden, anti-Franse „Barrière”, opgegeven werden. Niettemin kwam de Barrière, na de dood, eind 1700, van de laatste Spaanse Habsburger, Karel II, krachtens diens testament, samen met de rest van de Spaanse monarchie aan Filips van Anjou, o.m. ook kleinzoon van Lodewijk XIV. Deze soevereiniteitswisseling was zowel voor de Oostenrijks-Habsburgse tak als voor de zeemogendheden onaanvaardbaar, zodat de Spaanse Successieoorlog (1701-'13 / 14) uitbrak, na afloop waarvan de Zuidelijke Nederlanden onder Oostenrijks-Habsburgse soevereiniteit kwamen. Zo werden ook Vlaanderen en Brabant, die al die tijd in de Zuidelijke Nederlanden de belangrijkste vorstendommenprovinciën gebleven waren, en het kleine Limburg „Oostenrijks”. Maar evenmin als dit het geval geweest was tijdens de anderhalve eeuw „Spaanse tijd”, verloren de Zuidelijke Nederlanden tijdens de „Oostenrijkse tijd” hun zelfstandigheid; en ondanks de groeiende centralisatie bleven ze bovendien ook in de achttiende eeuw een personele unie, waar het gewestelijk particularisme meer betekende dan een nauwelijks bestaand algemeen Zuidnederlands nationaal gevoel. Deze verhoudingen werden aan het eind van de achttiende eeuw nog eens overduidelijk geïllustreerd tijdens de Brabantse Revolutie (1789-'90): met de vervallenverklaring van Jozef II door de opstandelingen en met hun militaire zege (behalve in Luxemburg) verdween automatisch de band die de provinciën bijeenhield: de centrale instellingen vielen weg en elke provincie herwon haar onafhankelijkheid, die sedert de Bourgondiërs teloorgegaan was. De noodzaak van enige band werd nochtans meteen duidelijk, en daarom verenigden de provinciën zich in

een confederatie: de Vereenigde Nederlandsche Staeten. In heel dit kortstondig politiek avontuur lag het zwaartepunt, eens te meer, in de grote en rijke provincies Vlaanderen en Brabant. Eind 1790 werd het Oostenrijkse gezag hersteld.

Ook in de buurstaat Luik, waarmee we wegens het Land van Loon te maken hebben, was in 1789 een revolutie uitgebroken en werd de prins-bisschop verdreven; maar ook hier werd het wettig gezag hersteld. Niet voor lang echter, want eens te meer stond Frankrijk aan de grenzen.

7. FRANSE DEPARTEMENTEN (1794-1814 / 1815).

Tot eind 1792 hadden de Oostenrijkse Nederlanden en Luik slechts indirect de invloed van de Franse Revolutie (1789) ondergaan. Eind 1792 echter werden deze gebieden - met uitzondering van Luxemburg - in het kader van de oorlog van Pruisen en Oostenrijk tegen Frankrijk door de Fransen bezet. Reeds in maart 1793 volgde in beide landen een Tweede Restauratie. Deze duurde slechts tot de definitieve Franse terugkeer met de zege van Fleurus (26 juni 1794). En daar de „Convention nationale” bepaalde, dat „le droit des Belges et des Liégeois est d'être Français, et notre intérêt qu'ils le soient”, besliste ze op 1 oktober 1795 de annexatie-zonder-meer bij het Franse Rijk. Deze aanhechting betekende het eind van het Ancien Régime en tevens het eind van de zelfstandigheid van het Prinsbisdom Luik en die der Zuidelijke Nederlanden en hun deels nog autonome provincies. Vlaanderen, Brabant, Limburg en Loon werden met de overige Oostenrijks-Nederlandse en Luikse gebiedsdelen als louter bestuurlijke eenheden van een unitaire staat in Franse departementen opgedeeld. Anders dan in de late middeleeuwen en

ten tijde van de Bourgondische of Habsburgse soevereiniteit in de Nederlanden of van Luiks positie als onafhankelijke staat binnen het Duitse Rijk, werden onze gewesten delen van Frankrijk en beoogde de Franse assimilatiepolitiek van de bewoners aldaar echte Fransen te maken. Als deze annexatie (1795-1814) van blijvende aard of van veel langere duur geweest was, zou er wel nooit van een Vlaanderen en een Vlaams volk in hun huidige betekenis sprake geweest zijn. En er zou dan evenmin een V.B. ontstaan zijn, waarvan het eerste begin zich juist in deze tijd situeert, toen enkele helderziende intellectuelen over de teloorgang van de moedertaal klaagden. Van deze periode af is de geschiedenis van Vlaanderen, voor zover ze van het standpunt van de V.B. belangrijk is, beschreven in de inleidende historische overzichten van H.J. Elias en A.W. Willemsen en in de diverse trefwoorden van deze Encyclopedie.

ALGEMENE LITERATUUR : H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, 7 dln. (1900-'32); - H. Pirenne, Nederlandse vertaling o.l.v. A. van Loey, *Geschiedenis van België* 4 dln. (1954-'56); - P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, 3 dln. (1948-'49, tweede uitgave); - *Geschiedenis van Vlaanderen*, o.r.v. R. van Roosbroeck, 6 dln. (1938-'49); - *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, o.r.v. J.A. van Houtte, J.F. Niermeyer, J. Presser, J. Romein en H. van Werveke, 12 dln. (1949-'58); - *Flandria Nostra. Ons land en ons volk, zijn standen en beroepen door de tijden heen*, o.r.v. J.L. Broeckx, D. de Clerck, J. Dhondt, M.A. Nauwelaerts, 5 dln. (1957-'60); - *Vlaanderen door de eeuwen heen*, o.r.v. M. Lamberty en R.F. Lissens, 2 dln. (1951-'52, derde uitgave); - *Twintig Eeuwen Vlaanderen*, I-III (1972-'73).

REGINALD DE SCHRYVER